

Adam Lityński

Akademia Humanitas, Sosnowiec

adamlityn@interia.pl

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0899-9130>

W poszukiwaniu sowieckiego prototypu X Departamentu MBP

<http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2023.028>

1. Uwagi wprowadzające

Wraz z początkiem 1948 r. w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, oddanej przez zachodnich aliantów w Teheranie, Jałcie i Poczdamie pod panowanie Związku Sowieckiego, rozpoczął się nowy etap instalowania wzorców sowieckich. Konkretnie w Polsce legalna opozycja w postaci Polskiego Stronnictwa Ludowego została praktycznie zlikwidowana, względnie kompletnie zmarginalizowana, zbrojne podziemie krwawo spacyfikowane, czemu kierunek nadał już dawno pełnomocnik „na Polskę” Iwan Sierow – stalinowski kat Polski, jak go nazwał Nikita Pietrow¹. Pozostała jeszcze Polska Partia Socjalistyczna, ale też już pozbawiona samodzielności, a w końcu 1948 r. zlikwidowana przez rzekome zjednoczenie (15 grudnia 1948 r.) z Polską Partią Robotniczą w Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą (PZPR), która w ten sposób

¹ Książka Nikity Wasiljewicza Pietrowa (wiceprzewodniczącego „Memoriału”, niedawno zlikwidowanego w Rosji Putina), nosząca w oryginale tytuł *Первый председатель КГБ Иван Серов*, wydana została w Polsce pod trafnie skorygowanym tytułem *Stalinowski kat Polski Iwan Sierow*, przeł. J. Prus-Wojciechowska, K. Syska, Warszawa 2013.

stała się w istocie czymś więcej niż hegemonem na polskiej scenie politycznej: PZPR uzyskała monopol władzy w takim zakresie, w jakim Kreml na to chciał pozwolić. Po sfałszowanych wyborach z 1947 r. atrapa parlamentu nie mogła być miejscem wyrażania opinii odmiennej od wskazanej przez Moskwę i jej pełnomocników rządzących z Warszawy. Na zewnątrz zaś ostatnia na początku 1948 r. uległa Czechosłowacja, natomiast nie uległa Jugosławia z ortodoksyjnym komunistą Józefem Tito, przywódcą zwycięskiej partyzantki, ale mającym na swoich rękach krew nie tylko jugosłowiańskiej opozycji politycznej, lecz także swoich konkurentów w Komunistycznej Partii Jugosławii. Toteż Tito i titoizm stał się w 1948 r. wrogiem tzw. obozu socjalistycznego.

Po analizach Hannah Arendt oraz Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezińskiego dzisiaj już każdy student historii wie, że cechą charakterystyczną totalitaryzmu i autokracji jest kreowanie wroga zarówno zewnętrznego, jak i wewnętrznego. Zwłaszcza *homo sovieticus* miał czuć się człowiekiem osaczonym przez wrogie siły, szpiegów, sabotażystów, którzy w imieniu imperialistów zachodniego świata zmierzali ku temu, by obalić władzę ludu pracującego miast i wsi, zlikwidować raj na ziemi, jakim był ustrój komunistyczny, i przywrócić władzę wyzyskiwaczy oraz podżegaczy wojennych. Wszak Wielki Wódz i Nauczyciel – Józef Wissarionowicz – jeszcze w 1928 r. sformułował tezę, że „w miarę postępów budownictwa socjalizmu walka klasowa się zaostrza”, co pozwalało „wykrywać” liczne spiski także w partii komunistycznej, wojsku i organach państwowych. Wroga należało najpierw „zdemaskować”, a następnie zlikwidować. Lata 30., lata Wielkiego Terroru w ZSRR, stanowiły wzór do naśladowania. Tą drogą miały pójść wszystkie partie komunistyczne, nawet te w krajach niepodporządkowanych Związkowi Sowieckiemu, chociaż tutaj Kremlowi było bez porównania trudniej wymusić posłuch. To była droga wielkich czystek, droga terroru, immanentnie tkwiącego w systemie totalitarnym.

Nie ma powodów, by w tym miejscu powtarzać stare już dzisiaj ustalenia badaczy, jak to w Polsce szybko poszerzał się krąg podejrzanych z otoczenia Towarzysza Wiesława (Władysława Gomułki),

który wszak nie uzyskał stanowiska lidera partii z namaszczenia Kremla i który w dodatku nie był entuzjastą kolektywizacji wsi. Podobnie zbędne jest przypominanie, jak to stopniowo tworzono strukturę organizacyjną: od „aparatu specjalnego generała Romkowskiego”, poprzez „Grupę Specjalną” w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego (MBP), aż do powołania Departamentu X MBP na czele z Anatolem Fejginem i jego zastępcą Józefem Świątło, faktycznie grającym pierwsze skrzypce w tej formacji.

W niniejszym krótkim szkicu mam zamiar jednak rozważyć, czy taka struktura jak Departament X MBP miała swój pierwotny wzór w ZSRR; czy w Polsce nie tylko podążono w „jedynie słusznym” kierunku wskazanym z Kremla, ale czy skopiowano także strukturę organizacyjną z sowieckiej bezpieki, czy też Departament X MBP był konstrukcją polską. Zadanie wydaje się proste: wymaga przejrzenia struktur sowieckich nie tylko z okresu bezpośrednio po II wojnie, lecz także z całego okresu Wielkiego Terroru².

2. Struktury od 1934 do 1949 r.

Po śmierci Mienżyńskiego (10 maja 1934 r.) szefem sowieckiej bezpieki został Henryk (Gienrih) Jagoda. W dwa miesiące później (10 lipca 1934 r.) dokonano reorganizacji: powołano ogólnozwiązkowy Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych³ – NKWD ZSRR⁴,

² Okres Wielkiego Terroru w ZSRR w sensie chronologicznym rozmaicie jest przyjmowany. Ja przyjmuję, że Wielki Terror to czas od zabójstwa Kirowa (1 grudnia 1934 r.) do późnej jesieni 1938 r.; bliski tu jestem stanowisku Roberta Conquesta, który okres od lipca 1935 do sierpnia 1936 r. nazwał „rodzajem sielankowego intermedium” (R. Conquest, *Wielki terror*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 1997, s. 93), a podzielam pogląd Dmitrija Wołkogonowa, że „rok 1937 zaczął się naprawdę 1 grudnia 1934 roku” (D. Wołkogonow, *Stalin*, t. 1, przeł. M. Antosiewicz, Warszawa 1998, s. 12).

³ Народный Комиссариат Внутренних Дел – Narodnyj Komisariat Wnutriennich Dieł – NKWD.

⁴ Zob. *История советской конституции (в документах), 1917–1956*, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 696; *История советской конституции. Сборник документов, 1917–1957*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957, s. 325.

a dotychczasowe OGPU (teraz: GUGB⁵) stało się jednym z zarządów NKWD, podobnie jak zarząd milicji, straży granicznej i in. Używano odąd nazwy NKWD.

W połowie lat 30. struktura organów bezpieczeństwa przedstawiała się następująco: Henryk Jagoda sprawował urząd Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych (NKWD). W skład resortu spraw wewnętrznych (NKWD) wchodziły zarządy (struktura w okresie lipiec 1934 r.–luty 1941 r.): Główny Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego – GUGB, Główny Zarząd Milicji Robotniczo-Chłopskiej, Główny Zarząd Ochrony Pogranicza i Wewnętrznej, Główny Zarząd Ochrony Przeciwpożarowej, Główny Zarząd Obozów i Osiedli Pracy – GUŁag, Zarząd Administracyjno-Gospodarczy, Wydział Akt Stanu Cywilnego (na prawach zarządu).

Główny Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego (GUGB) z kolei dzielił się na wydziały (struktura w końcu 1937 r.): Wydział Ochrony Przywódców Partii i Państwa, Wydział Operacyjny, Wydział Kontrwywiadu, Wydział Tajno-Polityczny, Wydział Specjalny (ochrona kontrwywiadowcza Armii Czerwonej, która nie miała swojego kontrwywiadu), Wydział Transportu, Wydział Zagraniczny, Wydział Ewidencyjno-Statystyczny, Wydział Specjalny Szyfrów, Wydział Więzienny, Wydział Transportu Wodnego, Wydział Techniki Operacyjnej.

Według jednego z najwyższych funkcjonariuszy radzieckiej bezpieki – Pawła Sudopłatowa⁶ – w latach 30. w strukturach GUGB NKWD istniały dwie równoległe służby wywiadowcze: Za-

⁵ OGPU przemianowane zostało na GUGB – Główny Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego, czyli Главное Управление Государственной Безопасности (Głównoje Uprawlenie Gosudarstwiennoj Biezopastnosti), i pod tą nazwą weszło w skład NKWD.

⁶ P. Sudopłatow, *Wspomnienia niewygodnego świadka*, przeł. J. Markowski, przedmowa R. Conquest, wstęp i przypisy do wydania polskiego S. Jacyński i M. Jasiak, Warszawa 1999. O książce tej najwybitniejszy znawca czasów stalinowskiego totalitaryzmu – brytyjski historyk Robert Conquest – napisał w przedmowie do tych podyktowanych u schyłku życia wspomnień Sudopłatowa, że „książka ta jest najbardziej sensacyjną, wstrząsającą, a jednocześnie pod wieloma względami najobszerniejszą autobiografią kogokolwiek ze środowiska stalinowskiego. Prawdopodobnie od chwili opublikowania tajnego przemówienia Chruszczowa nikt bardziej nie rozszerzył naszej wiedzy o tym okresie”. R. Conquest, przedmowa do: P. Sudopłatow, op.cit., s. 15.

rząd Zagraniczny – odpowiedzialny za prowadzenie placówek wywiadu – rezidencje za granicą, tzn. szpiegów, którzy pracowali z immunitetem dyplomatycznym, oraz Zarząd Zadań Specjalnych – przeznaczony do pracy z nielegalami, tzn. szpiegami, którzy pracowali bez immunitetu dyplomatycznego i mieszkali w obcym kraju pod fałszywą tożsamością⁷.

3. Czasy Jeżowa

W tym czasie (1935 r.) Mikołaj (Nikołaj) Jeżow został sekretarzem KC i przewodniczącym komisji kontroli partyjnej, a od 1930 r. był także szefem Org-otdiełu, czyli Wydziału Organizacyjnego w KC, odpowiedzialnym za nominacje i kontrolę kadr. Założył w aparacie partyjnym zespół ds. bezpieczeństwa, po części dublujący, a po części nadzorujący pracę NKWD. Jeżow już wówczas miał swój gabinet na Łubiance. Faktycznie to Org-otdieł decydował o aresztowaniach i wydawanych wyrokach. Według relacji Sergo Berii w okresie, kiedy jego ojciec obejmował urząd szefa NKWD, „z reguły procedura wyglądała następująco: każdy funkcjonariusz Org-otdieła mógł zatelefonować do jakiegokolwiek śledczego lub do któregoś z kierowników wydziału NKWD i nakazać aresztowanie kogokolwiek, powołując się na opinię «Komitetu Centralnego». Nic więcej nie było potrzebne. [...] trzydzieści procent funkcjonariuszy aparatu KC było agentami NKWD. Tak więc denuncjacja wychodząca z KC była traktowana przez śledczych dyrektywnie”⁸.

Sudopłatow wspominał, że gdy w listopadzie 1937 r. po raz pierwszy zetknął się osobiście z Jeżowem, wezwany do jego biu-

⁷ P. Sudopłatow, op.cit., s. 24. To Sudopłatow został 5 lipca 1941 r. mianowany szefem Zarządu Zadań Specjalnych (op.cit., s. 133). Podlegał on bezpośrednio Berii. „Szefowie wszystkich zarządów w strukturze NKWD zobowiązani byli zapewnić mi ludzi i wyposażenie niezbędne do wykonania postawionych zadań”. W październiku 1941 r. zreorganizowany został w Zarząd II NKWD, a na przełomie stycznia i lutego 1942 r. w Niezależny Zarząd IV NKWD do Zadań Specjalnych i Wojny Partyzanckiej, który składał się z 16 wydziałów.

⁸ S. Beria, *Beria mój ojciec. W sercu stalinowskiej władzy*, przedmowa i przypisy F. Thom, przeł. J. Waczków, Warszawa 2000, s. 77.

ra na Łubiance, to „zaszkowała mnie jego odpychająca powierzchowność. Zadawał świadczące o jego niekompetencji pytania o elementarne sprawy wywiadowczego rzemiosła”⁹. Po przemówieniu (18 marca 1937 r.) Jeżowa w klubie na Łubiance do wyższych oficerów NKWD¹⁰, w którym nazwał on Jagodę szpiegiem carskiej policji, złodziejem i defraudantem oraz mówił o szpiegach Jagody w szeregach NKWD, oficerowie NKWD popełniali samobójstwa, dobrze bowiem wiedzieli, jaki może być los każdego z nich. Aresztowano (marzec 1937 r.) szefów i zastępców szefów wydziałów NKWD. Rozstrzelano około 3 tys. oficerów Jagody, a łącznie około 20 tys. funkcjonariuszy NKWD. „W toku bezlitosnych czystek Jeżow «wyczyścił» kontrwywiad NKWD w 1937 roku, a Oddział Zagraniczny w 1938”¹¹. W dniu 3 kwietnia 1937 r. poinformowano oficjalnie o aresztowaniu Jagody, a wkrótce również jego byłego zastępcy. Aresztowano też ich żony i wszystkich krewnych¹².

„W tym miejscu chciałbym ujawnić pewien ważny fakt, nie dostrzeżony w książkach poświęconych radzieckiej policji bezpieczeństwa. Zanim Jeżow zaczął szefować NKWD, w jej strukturach nie było specjalnego wydziału do prowadzenia śledztw wewnętrznych. Oznaczało to, że oficer operacyjny przypuszczalnie osobiście prowadził śledztwo w każdym przypadku podejrzenia o popełnienie przestępstwa przez człowieka, za którego był odpowiedzialny. Jeżow utworzył Specjalny Wydział Śledczy w NKWD, który działał

⁹ P. Sudopłatow, op.cit., s. 44.

¹⁰ Bliższy opis tej sytuacji zob. W. Kriwicki, *W tajnej służbie Stalina*, przeł. Z. Kunert, konsultacje oraz opracowanie indeksu P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 118–119.

¹¹ P. Sudopłatow, op.cit., s. 59.

¹² 20 czerwca 1937 r. rodzice i siostry Jagody zostali zesłani na 5 lat do Astrachania. Jedenaście miesięcy później zostali skazani na 8 lat obozu pracy. Ojciec Jagody zmarł w areszcie w Workucie, matka w łagrze na Kołymie. Siostry: Rozalija Grigorjewna Jagoda-Szochor po odsiadce tych 8 lat spędziła jeszcze 5 lat na zesłaniu; Taisija Grigorjewna Jagoda-Mordwinkina po zwolnieniu w 1949 r. została zesłana do Kraju Krasnojarskiego; Esfir Grigorjewna Jagoda-Znamienska skazana na rozstrzelanie, wyrok wykonano (w czerwcu 1938 r.); Frieda Grigorjewna Jagoda-Friedland po zwolnieniu z obozu (1949 r.) skazana na dalszych 10 lat obozu, zaginęła; Lilija Grigorjewna Jagoda skazana na rozstrzelanie (w czerwcu 1938 r.), wyrok wykonano. J. Felsztinski, W. Popow, *Od Dzierżyńskiego do Putina. Służby specjalne Rosji w walce o dominację nad światem 1917–2036*, przeł. R. Boguszak, Poznań 2022, s. 107.

nie na podstawie operacyjnych informacji, ale materiałów otrzymanych od podejrzanego zmuszonego siłą do przyznania się. Nasi oficerowie profesjonaliści traktowali ów system jako nadużycie rozpętujące falę aresztowań, opartych z jednej strony na wyobrażeniach ludzi prowadzących śledztwo, z drugiej zaś zmuszonych do przyznania się. Mieliśmy nadzieję, że mianowanie Berii w sierpniu 1938 roku zastępcą Jeżowa może pomóc w skorygowaniu ewidentnych pomyłek. Naturalnie byliśmy naiwni, ponieważ wierzyliśmy z przyzwoitością i uczciwością naszych przywódców”¹³. Utworzenie przez Jeżowa specjalnego wydziału OGPU, nazwanego Sekcją do Spraw Nadzwyczajnych, potwierdza także Walter Kriwicki¹⁴.

Walter Kriwicki¹⁵, z natury swojej służby dobrze poinformowany, wysoki rangą i zadaniami szef sowieckiego wywiadu wojskowego na Europę Zachodnią, pisał (1939 r.): „Polowanie na szpiegów ogarnęło cały kraj. Według Stalina pierwszym obowiązkiem każdego obywatela sowieckiego było wypatrywanie zdrajców. Stalin ostrzegał, że «wrogowie narodu, trockiści i agenci Gestapo» czają się wszędzie, przenikają wszystkie dziedziny życia. Personel terrorystycznej maszyny Jeżowa interpretował to wezwanie Stalina do czujności w następujący sposób: «Oskarżaj innego i denuncjuj, jeśli chcesz pozostać przy życiu». Mania szpiegostwa doprowa-

¹³ P. Sudopłatow, op.cit., s. 60.

¹⁴ W. Kriwicki, *W tajnej służbie Stalina*, s. 122.

¹⁵ Walter Kriwicki (właśc. Samuel Ginsburg) [Кривицкий Вальтер Германович], ur. w 1899 r. na Ukrainie, zm. w 1941 r. w Waszyngtonie; w latach 30. XX w. szef sowieckiej siatki wywiadu wojskowego na Europę Zachodnią z siedzibą w Austrii, a następnie w Holandii; w okresie wielkiej czystki w Armii Czerwonej zagrożony aresztowaniem i zamordowaniem zdezerterował (1937 r.) i wraz z żoną i dzieckiem poprosił o ochronę we Francji, potem w USA. W lutym 1941 r. znaleziono jego zwłoki w pokoju hotelowym w Waszyngtonie. Podejrzewano, że został zlikwidowany przez NKWD, chociaż według orzeczenia policji jego śmierć była wynikiem samobójstwa. Autor wielu publikacji prasowych i książki demaskujących zamiary Stalina i agresywne plany ZSRR jeszcze przed podpisaniem paktu Ribbentrop–Mołotow. Jego książka wydana w 1939 r. w USA ukazała się w języku polskim, pierwszy raz wydana przez Instytut Literacki w Paryżu (Biblioteka „Kultury”, t. 100) pod dokładnie przetłumaczonym tytułem *Byłem agentem Stalina*, a w kraju pod tymże tytułem w 1998 r. W 2002 r. wydany został w Polsce pełny zapis jego wspomnień opublikowanych w prasie amerykańskiej i wydanych za oceanem pod tytułem *In Stalin's Secret Service (W tajnej służbie Stalina)*.

dziła ludzi do denuncjowania swoich przyjaciół, a nawet najbliższych krewnych. Oszałeli ze strachu ludzie dostali obsesji szpiegowskiej i chcąc ochronić siebie, wydawali coraz więcej innych w ręce OGPU¹⁶. Kriwicki konstatuje, że „Stalin nie miał zaufania do starego OGPU ani do starych dowódców Armii Czerwonej. Z pomocą Jeżowa, stojącego na czele partyjnego biura personalnego i rozdzielającego łaski Komitetu Centralnego, stworzył równoległy aparat NKWD, służący wyłącznie jemu osobiście, rodzaj oddziału superterrorystów¹⁷. Niepodlegające dowództwu Armii Czerwonej wojska NKWD oraz tajna policja były siłami, na których oparł się Stalin, przeprowadzając akcję przeciwko starej gwardii bolszewickiej¹⁸. Stalin posługiwał się przy tym z dawna gromadzonym przez siebie tajnym archiwum¹⁹.

4. Czystka w armii

Dnia 11 czerwca 1937 r. oficjalnie podano informację o aresztowaniu Tuchaczewskiego i siedmiu innych najwyższych rangą dowódców wojskowych, a już nazajutrz o ich straceniu na mocy wyroku Kolegium Specjalnego Sądu Najwyższego ZSRR. Lew Nikulin podaje, że sześciu sędziów, którzy brali udział w orzekaniu,

¹⁶ W. Kriwicki, *Byłem agentem Stalina*, przedmowa P. Zakrzewski, Warszawa 1998, s. 173; zob. też fragmentaryczne dane liczbowe donosów = denuncjacji: G.P. Cwietkow, *Sowieckie ustawodawstwo i organy represji w latach 20.–30. XX wieku*, „Zesłaniec” 2008, nr 33, s. 76.

¹⁷ W. Kriwicki, *W tajnej służbie Stalina*, s. 145.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ W. Kriwicki pisał: „Stalin stopniowo zmieniał wszystko. Kiedy przejął kontrolę nad OGPU, zaczął gromadzić w specjalnym tajnym archiwum wszelkie materiały dotyczące wszystkich wyższych urzędników administracji państwowej. Teczki pęczniały od raportów dostarczanych przez nadzwyczaj rozwiniętą sieć szpicli. Nie miało znaczenia, jak nieprawdziwe, a nawet niewiarygodne były donosy na temat czołowych sowieckich funkcjonariuszy partyjnych i państwowych. Usłużny personel zapełniał kolejne teczki. Stalin uważał, że warto mieć jakiegoś «haka» na każdego. Oczywiście do tego tajnego archiwum trafiały również materiały podsuwane przez rozmaite zagraniczne «biura dezinformacji», w tym taką sekcję działającą przy Gestapo”. W. Kriwicki, *W tajnej służbie Stalina*, s. 177.

wkrótce podzieliło los skazanych²⁰. Za pierwszym procesem przyszły liczne inne w armii. Stracono prawie połowę generałów i oficerów w stopniu powyżej pułkownika; „armia została zgilotynowana”²¹. Łącznie korpus oficerski utracił w wyniku represji ponad 40 tys. ludzi²². Sądzeni byli w trybie przewidzianym przez prawo z 1 grudnia 1934 r. (*lex Kirov*)²³, a więc w trybie niejawnym, doraźnym, bez możliwości apelacji i bez możliwości zwrócenia się o ułaskawienie.

Prześladowania kadr partyjnych znane są najlepiej²⁴, a to zarówno z uwagi na echa, jakie budziły za granicą, jak i na to, że zostały szczególnie nagłośnione w słynnym referacie Chruszczowa na XX zjeździe KPZR. Jednakże bezpieka realizowała czystki we wszystkich kręgach społeczeństwa, wśród uczonych, ludzi kultury, dyplomatów, zwykłych prostych ludzi. Używa się określenia „ofiary jeżowszczyzny”, ale za każdą czynnością stał Stalin, który decydował często o szczegółach w bardzo silnie scentralizowanym systemie radzieckim. To ofiary komunistycznego totalitaryzmu czasów stalinowskich – Jeżow był tylko (i stosunkowo krótko) sprawnym wykonawcą. Liczby ofiar „jeżowszczyzny” nie poznamy nigdy; prawdopodobnie sięga ona ponad 20 milionów²⁵.

²⁰ L. Nikulin, *Tuchaczewski*, przeł. S. Klonowski, Warszawa 1965, s. 90; zob. też: W. Kriwicki, *W tajnej służbie Stalina*, s. 174; D. Wołkogonow, op.cit., s. 381.

²¹ P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Warszawa 2001, s. 1079, zob. też s. 73.

²² Szczegółowo zob. P. Wieczorkiewicz, op.cit., s. 1076 i n., passim; idem, w: L. Bazylow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005 s. 442; L. Mleczin, *Wielka czystka. Ojcowie terroru*, t. 2: *Jeżow, Beria, Mierkułow*, cz. 1: *Nikołaj Iwanowicz Jeżow*, przeł. A. Kędziorek, Warszawa 2004, s. 45; P. Whitewood, *Czystka Stalina w Armii Czerwonej. Początki wielkiego terroru*, przeł. M. Lipa, Gliwice 2019, s. 264; J. Felsztinski, W. Popow, op.cit., s. 110–111.

²³ Zob. bliżej A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017.

²⁴ Bliżej zob. m.in. N. Werth, *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim*, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999, s. 187 i n.

²⁵ Zob. C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, przeł. R. Brzeski, Warszawa 1997, s. 131.

5. Beria – „oprawca bez skazy” (Françoise Thom)

W dniu 25 listopada 1938 r. szefem NKWD został Ławrientij Pawłowicz Beria²⁶, a stało się to w okolicznościach zaskakujących Jeżowa, tajemniczych. Rąbka tajemnicy uchylił Paweł Sudopłatow, który wspominał, że „o faktycznym tle przetasowań i czystek w NKWD w ostatnich miesiącach roku 1938” dowiedział się od współwięźniów²⁷, byłych szefów sekretariatu Berii. „Działając z polecenia Berii, dwóch regionalnych dostojników NKWD w Jarosławiu i Kazachstanie napisało w październiku 1938 roku do Stalina. Donieśli mu, jakoby Jeżow dał im do zrozumienia, że bliskie jest aresztowanie członków radzieckiego kierownictwa w przeddzień listopadowych uroczystości z okazji rewolucji. Plan Berii w odniesieniu do wyeliminowania Jeżowa powiódł się. W ciągu kilku tygodni Jeżowa oskarżono o spiskowanie w celu obalenia władz i usunięto z funkcji szefa NKWD. Politbiuro uchwaliło rezolucję potępiającą wszystkich wyższych urzędników NKWD jako niepewnych «politycznie». Prowadziło to do czystek na pełną skalę [...]. Teraz Beria został oficjalnym szefem NKWD [...]”²⁸.

3 lutego 1941 r. z NKWD wyodrębniono aparat bezpieczeństwa. Tak powstał osobny resort – Ludowy Komisariat Bezpieczeństwa Państwowego – NKGB²⁹, ale już 30 lipca 1941 r. (po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej) wrócono do stanu poprzedniego, tzn. NKGB włączono do NKWD. W 1943 r. NKGB ponownie wydzieleno w osobny resort³⁰; wówczas też wyodrębniono z NKGB tę część kontrwywiadu, która zajmowała się ochroną Armii Czerwonej (Wydział Specjalny), i podporządkowano go sztabowi generalne-

²⁶ Н.В. Петров, *Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954. Справочник*, Международное общество „Мемориал”. Издательство „Звенья”, Москва 2010, s. 25.

²⁷ Sudopłatow został skazany w 1953 r. w związku ze sprawą Berii na karę 15 lat więzienia, którą w całości odbył.

²⁸ P. Sudopłatow, *Wspomnienia*, s. 75.

²⁹ Народный Комиссариат Государственной Безопасности – Narodnyj Komisariat Gosudarstwiennoj Biezopasnosti.

³⁰ Zob. A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991*, w: *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, red. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa 2010, s. 46.

mu Armii Czerwonej. Przyjął on nazwę Smiersz [od słów *смерть унуошам* – śmierć szpiegom]. Szefem Smierszu został Wiktor Siewionowicz Abakumow. W ten sposób Armia Czerwona po raz pierwszy miała podporządkowany dowództwu armii swój kontrwywiad. Ponieważ głównodowodzącym był oczywiście Generallissimus, przeto faktycznie Stalin osobiście nadzorował Smiersz. Smiersz został rozwiązany w marcu 1946 r., a jego obowiązki wróciły do resortu bezpieczeństwa. Armia miała natomiast (od wojny z Polską 1920 r.) swój odrębny wywiad wojskowy podległy sztabowi generalnemu – GRU³¹.

Reformy, jakie wprowadzał Beria w charakterze szefa NKWD, zaważyły na wewnętrznej strukturze organizacyjnej i funkcjonowaniu tej instytucji. Została ona znacznie rozbudowana; NKWD zaczęły podlegać: bezpieczeństwo państwowe, milicja, obozy pracy, główny urząd administracji i spraw gospodarczych, urząd dróg i komunikacji samochodowej, urząd kartografii, urząd mierznictwa, budownictwo kolejowe, budownictwo wodne.

Prawą ręką Berii i Stalina w odniesieniu do spraw polskich (i nie tylko), już począwszy od 17 września 1939 r., stał się Iwan Aleksandrowicz Sierow, główny pacyfikator Polski – „stalinowski kat Polski” (Nikita Pietrow). Sierow już w kilka dni po podpisaniu paktu Hitler–Stalin, 2 września 1939 r., został mianowany ludowym komisarzem spraw wewnętrznych (NKWD) Ukrainiejskiej SRR, u boku Nikity Siergiejewicza Chruszczowa, który wówczas był sekretarzem generalnym KC KP(b) Ukrainy³². Sierow został (6 lub 7 marca 1945 r.³³) „doradcą” przy polskim Ministerstwie Bezpieczeństwa

³¹ Główny Zarząd Wywiadu [Главное Разведывательное Управление – Głównoje Razwiedywatielnoje Uprawlenije].

³² „Darzyłem go szacunkiem i zaufaniem” – po latach wspominał Sierowa Chruszczow. N.S. Chruszczow, *Fragmenty wspomnień*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 2000, z. 132, s. 124; zob. też R.A. Miedwiediew, *Chruszczow. Biografia polityczna*, przeł. W. Zagórska, Warszawa 1990, s. 37.

³³ N. Pietrow, *Stalinowski kat Polski*, s. 54, 355; zob. materiały z Teczki Stalina, w: S. Kriwienko, *Dokumenty z „Teczki specjalnej” Stalina dotyczące działalności organów NKWD w Polsce w latach 1944–1946*, w: *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*, red. A. Materski, A. Paczkowski, Warszawa 1996, s. 27; F. Thom, *Beria – oprawca bez skazy*, przeł. K. Antkowiak, Warszawa 2016, s. 440.

Publicznego. Do jednej z grup operacyjnych Sierowa został odkomenderowany Józef Światło; lubili się³⁴. Majdanek oraz lubelski zamek³⁵ to były pierwsze masowe miejsca kaźni polskich patriotów, zwłaszcza członków AK. W Polsce Sierow pozostał długo, „pomagając pracownikom polskiego bezpieczeństwa”. Przeprowadzał też inspekcje MBP oraz wywiadu Wojska Polskiego³⁶. Jak trafnie zauważył Józef Światło, Sierowa „zadaniem było zorganizowanie polityczne kraju, a więc, mówiąc po prostu, przygotowanie terenu do narzucenia Polsce rządu komunistycznego. [...] Dostarczył niezadanej grupce Bieruta plan działania na wielu odcinkach [...]”³⁷.

Sprawa opanowania Polski po wojnie była absolutnie pierwszoplanowa dla sowieckich imperialistów³⁸. Według relacji Sergo Berii przy okazji konferencji w Teheranie (gdzie Sergo Beria pracował przy aparaturze podsłuchowej) Stalin stwierdził: „Obecnie los Europy Wschodniej został przesądzony. Za zgodą naszych sprzymierzeńców zrobimy tam, co będziemy chcieli”³⁹. W pełni potwierdził to Milovan Đilas, który w rozmowie ze Stalinem usłyszał: „Ta wojna nie jest taka jak w przeszłości; kto okupuje terytorium, narzuca także swój własny ustrój społeczny. Każdy narzuca swój własny ustrój tak daleko, jak może dotrzeć jego armia. Nie może być inaczej”⁴⁰.

W związku z przydzielonymi Sierowowi zadaniami w rozpoczętej właśnie operacji wojskowej zajęcia Berlina został on odwołany 27 kwietnia 1945 r. z dotychczasowej funkcji „na Polskę”; w tym czasie znajdował się już na przedmieściach Berlina. Na jego miejsce przyszedł Nikołaj Sieliwanowski⁴¹. „Bierut z Gomułką podzię-

³⁴ Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, słowo wstępne J. Nowak-Jeziorański, Londyn 1986, s. 60–61.

³⁵ Zob. m.in. R. Butler, *Wojska NKWD na froncie wschodnim*, przeł. S. Kędzierski, Warszawa 2013, s. 135.

³⁶ S. Kriwienko, op.cit., s. 22.

³⁷ Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło*, s. 60.

³⁸ Tak też N. Pietrow, *Nowy ład Stalina. Sowietyzacja Europy 1945–1953*, przeł. J. Prus-Wojciechowska, K. Syska, Warszawa 2015, s. 145.

³⁹ S. Beria, op.cit., s. 143.

⁴⁰ M. Djilas, *Rozmowy ze Stalinem*, przeł. A. Ciołkosz, Warszawa 1991, s. 97.

⁴¹ Nikołaj Nikołajewicz Sieliwanowski (1901–1997), od 1922 r. w strukturach GPU, 1943–1946 zastępca szefa Smiersza; generał lejtnant 1943; pełnomocnik NKWD przy 4. Froncie Ukraińskim; od kwietnia 1945 r. „doradca”

kowali mi za wykonaną pracę na rzecz umacniania władzy ludowej i wyeliminowania rządu londyńskiego. Na pamiątkę wręczyli prezent⁴² – zapisał w pamiętniku Sierow. W wykonaniu uchwały Krajowej Rady Narodowej z 24 kwietnia 1946 r. prezydent KRN Bolesław Bierut odznaczył Sierowa Orderem Virtuti Militari IV klasy; pośmiertnie Order został mu odebrany (2 sierpnia 1995 r.) przez Prezydenta Lecha Wałęsę.

6. Podsumowanie

W zasadzie w ZSRR nie istniała trwale – poza krótkim okresem w czasach Jeżowa – struktura, która byłaby prototypem późniejszego X Departamentu MBP. Czystki w partii sowieckiej były realizowane na polecenia Stalina bezpośrednio przez funkcjonariuszy bezpieki (niezależnie od nazwy w danym okresie). Jak to stwierdzał cytowany tu wielokrotnie Paweł Sudopłatow: „oficer operacyjny przypuszczalnie osobiście prowadził śledztwo w każdym przypadku podejrzenia o popełnienie przestępstwa przez człowieka, za którego był odpowiedzialny⁴³. A Sergo Beria dodał: „Chcąc zlikwidować jednych, Stalin musiał posługiwać się innymi. W tym środowisku nie potrzebował nawet wykazywać większej inicjatywy: wystarczyło zostawić wolną rękę funkcjonariuszom i czasem tylko przykrócić ich nadgorliwość⁴⁴.

„Ponad państwem i poza fasadami pozornej władzy, w labiryncie zwielokrotnionych urzędów, pośród chaosu nieudolności tkwi jądro władzy w kraju: superskuteczne i superkompetentne służby tajnej policji [...]”⁴⁵.

przy MBP Polski; 1946–1951 zastępca ministra bezpieczeństwa państwowego ZSRR; aresztowany w listopadzie 1951 r., zwolniony w 1953 r.; w sierpniu 1953 r. przeniesiony do rezerwy.

⁴² [I. Sierow], *Tajemnice walizki generała Sierowa. Dzienniki pierwszego szefa KGB. 1939–1963*, red. A. Hinsztein, przeł. A. Janowski, J. Cichocki, Konstancin-Jeziorna 2019, s. 310.

⁴³ P. Sudopłatow, op.cit., s. 60.

⁴⁴ S. Beria, op.cit., s. 72–73.

⁴⁵ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, t. 2, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa 2008, s. 176.

STRESZCZENIE

W poszukiwaniu sowieckiego prototypu X Departamentu MBP

W 1948 r. w Polsce rozpoczęła się czystka polityczna. Stało się tak na polecenie Stalina z Moskwy. Podobnie działo się w innych krajach będących satelitami Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. W Polsce czystka objęła lidera partii komunistycznej, czyli pierwszego sekretarza Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej – Władysława Gomułkę, oraz komunistów z Gomułką związanych. W celu dokonania czystki w strukturze Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego powołano specjalny zespół. Zespół ten wkrótce stał się X (Dziesiątym) Departamentem Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. To X Departament Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego inwigilował działaczy komunistycznych najwyższego szczebla; to on dokonywał ich aresztowań; to funkcjonariusze X Departamentu prowadzili śledztwa, w praktyce oni decydowali o wyrokach. Autor postawił problem naukowy: czy polska struktura – X Departament MBP – była wzorowana na sowieckiej. W tym celu prześledził struktury organów bezpieczeństwa Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w okresie od 1934 do 1953 r. W szczególności wykorzystał opublikowane wspomnienia jednego z najwyższych funkcjonariuszy sowieckich organów bezpieczeństwa – Pawła Sudopłatowa, a także wspomnienia syna Ławrientija Berii, który był szefem sowieckiej bezpieki przez 15 lat (1938–1953) i drugą osobą po Stalinie. Autor sięgnął także do dzienników generała NKWD Iwana Sierowa, który z polecenia Stalina w latach 1944–1945 dokonał brutalnej pacyfikacji Polski i zorganizował polskie Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Wniosek jest taki, że w ZSRR nie było takiej struktury, jak po 1948 r. w Polsce.

Słowa kluczowe: rok 1948 w Polsce; X (Dziesiąty) Departament Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego; problem wzorów sowieckich

SUMMARY

In search of the Soviet prototype of the 10th Department of MPS
(Ministry of Public Security)

In 1948, Poland was considered a political purge. This happened at the command of Stalin from Moscow also in other satellite states of the Union of Soviet Socialist Republics. In Poland, the purge was led by the leader of the communist party, i.e. the First Secretary of the Central Committee of the Polish United Workers' Party – Władysław Gomułka, and his coworkers. A special team was appointed to carry out the purge of the MPS. This

team soon became the 10th Department of the MPS. It was the 10th Department which kept the high-ranking communists under surveillance and made their arrests. Finally, the officers of the 10th Department were conducting the proceedings and, in practice, they decided on the verdicts. The author posed a scientific problem: was the Polish structure – the 10th Department of MPS – following the Soviet one? The author traced the structures of the authorities of the Union of Soviet Socialist Republics in the period from 1934 to 1953. For this purpose, the author included in his research the memories of one of the commanders of the Soviet security services – Pavel Sudoplatov, as well as the son of Lavrentiy Beria, the head of the Soviet security service for 15 years (1938–1953) and the second most important person after Stalin. The author used in his research the diaries of the NKVD general Ivan Sierov, who, on Stalin's orders in 1944–1945, organized a special brutal pacification of Poland and organized the Polish MPS. The final conclusion is that in the USSR, there was no such structure as after 1948 in Poland.

Keywords: 1948 in Poland; 10th Department of the Ministry of Public Security; the problem of Soviet models

BIBLIOGRAFIA

- Andrew C., Gordijewski O., *KGB*, przeł. R. Brzeski, Warszawa 1997.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, t. 2, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa 2008.
- Bazyłow L., Wieczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005.
- Beria S., *Beria mój ojciec. W sercu stalinowskiej władzy*, przedmowa i przypisy F. Thom, przeł. J. Waczków, Warszawa 2000.
- Błażyński Z., *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, słowo wstępne J. Nowak-Jeziorański, Londyn 1986.
- Chruszczow N.S., *Fragmenty wspomnień*, „Zeszyty Historyczne”, z. 132, Paryż 2000.
- Conquest R., *Wielki terror*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 1997.
- Cwietkow G.P., *Sowieckie ustawodawstwo i organy represji w latach 20.–30. XX wieku*, „Zesłaniec” 2008, nr 33.
- Dżilas [Djilas] M., *Rozmowy ze Stalinem*, przeł. A. Ciołkosz [przedruk drugiego obiegu z Biblioteki „Kultury”, t. 82, b.d.].
- Felsztynski J., Popow W., *Od Dzierżyńskiego do Putina. Służby specjalne Rosji w walce o dominację nad światem 1917–2036*, przeł. R. Boguszak, Poznań 2022.

- Historia konstytucji radzieckiej (w dokumentach) 1917–1956*, Moskwa 1957.
- Historia konstytucji radzieckiej. Zbiór dokumentów. 1917–1957*, Moskwa 1957.
- Kriwicki W., *Byłem agentem Stalina* [opracowanie na podstawie wydania Instytutu Literackiego w Paryżu 1964], przedmowa P. Zakrzewski, Warszawa 1998.
- Kriwicki W., *W tajnej służbie Stalina*, przeł. Z. Kunert, konsultacje oraz opracowanie indeksu P. Wiczorkiewicz, Warszawa 2002.
- Kriwienko S., *Dokumenty z „Teczki specjalnej” Stalina dotyczące działalności organów NKWD w Polsce w latach 1944–1946*, w: *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*, red. A. Materski, A. Paczkowski, Warszawa 1996.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017.
- Miedwiediew R.A., *Chruszczow. Biografia polityczna*, przeł. W. Zagórska, Warszawa 1990.
- Mleczin L., *Wielka czystka. Ojcowie terroru*, t. 2: *Jeżow, Beria, Mierkułow*, cz. 1: *Nikołaj Iwanowicz Jeżow*, przeł. A. Kędziorek, Warszawa 2004.
- Nikulin L., *Tuchaczewski*, przeł. S. Klonowski, Warszawa 1965.
- Pietrow N., *Nowy ład Stalina. Sowietyzacja Europy 1945–1953*, przeł. J. Prus-Wojciechowska, K. Syska, Warszawa 2015.
- Pietrow N., *Stalinowski kat Polski Iwan Sierow*, przeł. J. Prus-Wojciechowska, K. Syska, Warszawa 2013.
- Pietrow N.W., *Kto kierował organami bezpieczeństwa państwowego 1941–1954. Podręcznik*, Moskwa 2010.
- [Sierow I.], *Tajemnice walizki generała Sierowa. Dzienniki pierwszego szefa KGB. 1939–1963*, red. A. Hinsztein, przeł. A. Janowski, J. Cichocki, Konstancin-Jeziorna 2019.
- Sudopłatow P., *Wspomnienia niewygodnego świadka*, przeł. J. Markowski, przedmowa R. Conquest, wstęp i przypisy do wydania polskiego S. Jaczyński i M. Jasiak, Warszawa 1999.
- Thom F., *Beria – oprawca bez skazy*, przeł. K. Antkowiak, Warszawa 2016.
- Werth N., *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim*, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999.

Whitewood P., *Czystka Stalina w Armii Czerwonej. Początki wielkiego terro-
roru*, przeł. M. Lipa, Gliwice 2019.

Wieczorkiewicz P., *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–
1939*, Warszawa 2001.

Wołkogonow D., *Stalin*, t. 1, przeł. M. Antosiewicz, Warszawa 1998.

